

УДК 94(477) «185/191»: 271.2-47-055.2

С. В. Нижнікова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС В ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджено виховні практики, характерні для єпархіальних жіночих училищ України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Основний акцент зроблено на виявленні напрямів та методів виховання єпархіалок. Реконструкцію виховних практик у статті здійснено на підставі дослідження діловодної документації училищ та джерел особового походження. Зроблено висновок, що в єпархіальних жіночих училищах застосовували різні методи виховання, й деякі з них були запозичені з інститутів шляхетних дівчат.

Ключові слова: історія освіти, єпархіальні жіночі училища, виховний процес, методи виховання, напрями виховання.

У статье исследуются воспитательные практики, которые были характерны для епархиальных женских училищ Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Основной акцент сделан на выявлении направлений и методов воспитания епархиалок. Реконструкцию воспитательных практик в статье осуществлено на основании исследования делопроизводственной документации училищ и источников личного происхождения. Сделан вывод, что в епархиальных женских училищах существовали различные методы воспитания, и некоторые из них были переняты у институтов благородных девиц.

Ключевые слова: история образования, епархиальные женские училища, воспитательный процесс, методы воспитания, направления воспитания.

The article deals with upbringing practices in the eparchial women schools of Ukraine in the second half of 19th – early 20 century. It focuses on kinds and methods of upbringing students. The author reconstructs educational practices by means of analysing documentation of schools and private sources and draws the conclusion that there were various education methods in the eparchial women schools, some of them adopted from the Institutes for Noble Maidens.

Keywords: history of education, eparchial women schools, upbringing process, methods of upbringing, educational guidelines.

У середині ХІХ ст. у Російській імперії, зокрема на теренах України, що входили до її складу, почала формуватися система жіночої духовної освіти. Єпархіальні училища були середніми всестановими напівзакритими навчальними закладами, які мали подвійну мету – виховувати майбутніх дружин священнослужителів та вчительок початкових шкіл. Дослідження виховних практик в єпархіальних училищах України розширює розуміння процесів, що відбувалися в освіті, культурі та суспільстві України в ХІХ – на початку ХХ століття.

Життя єпархіалок зовсім не обмежувалося лише навчальними заняттями. Єпархіальне училище було для дівчаток таким самим каналом включення у доросле життя, як і сім'я. У його стінах відбувалася соціалізація учениць, їхня соціокультурна адаптація. Фактично на це було спрямовано всю так звану виховну роботу в навчальних закладах такого типу. Мета нашої розвідки полягає в дослідженні виховного процесу в єпархіальних жіночих училищах України протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У працях дослідників ХІХ – початку ХХ ст. увагу зосереджено передовсім на історії створення єпархіальних училищ та деяких аспектах навчального процесу. Певну увагу приділено розвитку

трудового виховання в цих інституціях [6; 9; 19; 21]. У радянську добу єпархіальні училища не були предметом дослідження. У сучасній історіографії наявні кілька статей, присвячені організації виховного процесу в середніх навчальних закладах України у XIX – на початку XX ст., деякі з них розкривають окремі аспекти виховання єпархіалок [1; 2; 4; 7; 20]. Зазначене дослідження спирається передусім на законодавчі [16; 17], актові джерела та діловодну документацію єпархіальних жіночих училищ [3; 10–13].

Реконструкція виховного процесу в єпархіальних жіночих училищах України дає змогу стверджувати, що в цих закладах представлені різні напрями виховання єпархіалок: релігійно-моральне, трудове, фізичне, естетичне та санітарно-гігієнічне. Протягом усього періоду існування єпархіальних училищ основним напрямом виховання учениць було релігійне виховання. Православна релігія ставала фундаментом виховного процесу, оскільки призначення цих навчальних закладів полягало у вихованні «достойних спутниц служителей Алтаря Господня» [16, с. 529]. Духовно-моральне виховання учениць єпархіальних училищ ґрунтувалося на засадах православної віри і мало зміцнити вихованок в усвідомленні обов'язковості євангельського морального закону. Виховательки привчали дівчаток через проведені бесіди до скромності, ввічливості, чуйності до чужого горя, шанобливого ставлення до старших, доброзичливого й щирого спілкування з подругами, ласкавості й поблажливості до молодших і слабких, бережливості [19, с. 32].

Аналіз джерел, який ми здійснили свідчить, що одним із найважливіших методів виховання був цілеспрямований і систематичний вплив виховательок на дівчаток особистим прикладом, а також усіма видами позитивних прикладів діяльності інших викладачів як зразків для наслідування, ідеалу в житті.

В єпархіальних училищах багато уваги приділяли молитвам, читанню Слова Божого, причащанню Святих Таїнств. Обов'язковим елементом виховання було відвідування церкви та участь у церковному хорі. Єпархіалки дотримувалися постів, сповідалися і причащалися Святих Таїнств двічі на рік [17, с. 260]. Одним із методів виховання релігійності серед єпархіалок було читання різних релігійно-моральних творів. Літературу повчального змісту вихованки отримували зазвичай як подарунок з рук Преосвященного або благодійників. Наприклад, 1876 р. ревізор Навчального комітету С. І. Миропольський подарував вихованкам Полтавського єпархіального училища 27 примірників Нового Заповіту [21, с. 820].

Варто зазначити, що відповідно до державної доктрини релігійне виховання було одним із основних напрямів діяльності всіх середніх жіночих навчальних закладів XIX – початку XX ст., тому що найважливішою духовною цінністю будь-якої дівчини, вихованої у традиціях тогочасної патріархальної культури, була релігія [8].

Багато уваги в єпархіальних жіночих училищах приділяли і трудовому вихованню. У перші роки функціонування єпархіальних училищ трудове виховання було наявне на заняттях з рукоділля та з домашнього господарства, щоб розвинути у дівчаток працьовитість. Реорганізація єпархіальних училищ 1868 р. на підставі нового статуту привела до зміни статусу трудового виховання. Відтепер основну увагу приділяли освітнім завданням, а господарські заняття учениць помітно скоротили, але вони ще посідали помітне місце у вихованні єпархіалок. Така тенденція відповідала традиціям того часу: рукоділля викладали в усіх жіночих навчальних закладах будь-якого відомства. Шити, в'язати й вишивати мала вміти кожна дівчина [18, с. 60].

У травні 1910 р. на засіданні Ради училищ порушили питання про створення курсів з ведення сільського господарства в жіночих духовних навчальних закладах. Щоб розглянути це питання, створили спеціальну комісію, що досліджувала проблеми трудового виховання. Аналіз відомостей, які надала комісія, засвідчив, що заняття з ведення домашнього господарства зводили переважно до чергування учениць старших класів у класних кімнатах, спальнях, їдальні та на кухні. У спальнях і класах чергові мали стежити за чистотою, провітрювати приміщення, допомагати прибирати спальні. У їдальні дівчатка, як зазвичай, накривали на стіл. Старші вихованки мали також спостерігати за приготуванням їжі. В окремих училищах вихованки безпосередньо готували їжу. Наприклад, у Волинсько-Віталіївському училищі єпархіалки шостого

класу щодня готували обід із трьох страв для 17 людей. Комісія встановила, що вихованки деяких епархіальних училищ окрім куховарства, випікали проскури та виготовляли крохмаль [6, с. 673–677]. Потрібно звернути увагу на те, що таке трудове навчання було найчастіше формальним, однак епархіальні училища не стали винятком у цих намаганнях. Формальні спроби навчити вихованок кулінарного мистецтва були й у жіночих інститутах шляхетних дівчат [5, с. 194].

Не менш важливими напрямками були фізичне та санітарно-гігієнічне виховання. Як і в інших жіночих навчальних закладах, в епархіальних училищах не створили спеціальної дисципліни, спрямованої на фізичний розвиток дівчат. Уроки гімнастики почали запроваджувати лише на початку ХХ ст. [10, с. 13], проте керівництво училищ намагалося правильно розподілити час між навчанням і відпочинком, сном і активністю вихованок для їхнього кращого фізичного розвитку. Санітарно-гігієнічне виховання мало на меті, щоб дівчатка усвідомили необхідність здорового способу життя. Особливо турбувалися в епархіальних училищах, щоб вихованки мали правильне знання про особисту гігієну. Ранок починався з умивання. Виховательки контролювали, щоб дівчатка регулярно відвідували лазню, своєчасно міняли білизну, використовували індивідуальні гребені. Наприкінці ХІХ ст. у духовній періодиці почали порушувати питання про потребу ввести в духовно-навчальних закладах курс гігієни. Керівництво Катеринославського епархіального училища одне із перших зрозуміло користь від курсу гігієни і ввело цю дисципліну в навчальний розклад 1897 р. [10, с. 13]. У загальну навчальну програму епархіальних училищ викладання гігієни включено лише в 1907 р., але тільки в сьомих додаткових класах, які були не в усіх училищах [3, с. 256].

Важливе місце у виховному процесі епархіальних училищ посідало естетичне виховання епархіалок. Культурному й естетичному розвитку учениць сприяло проведення різних вокально-музичних вечорів. Усі ці заходи організовували самі вихованки. Їхні програми мали багато схожих рис і різнилися тільки змістом урочистої частини [1, с. 89–90]. Епархіалки читали вірші, виконували вокальні й інструментальні твори [20].

Одним із найулюбленіших вечорів у всіх епархіальних училищах було Різдво. Напередодні цього свята вихованки, які залишалися на канікули в училищі, вбирали ялинку, прикрашали зал гірляндами, різнокольоровими прапорцями та іншими саморобними іграшками. Крім того, епархіалки готували власноруч святкову програму різдвяного вечора. Дівчатка декламували вірші, співали пісні і ставили невеликі п'єси для гостей та інших епархіалок. Так, наприклад, 26 грудня 1910 р. для учениць Одеського епархіального жіночого училища організовано різдвяний вечір з ялинкою, а 2 січня 1911 р. їм показано «туманні картини» [12, с. 18].

Обов'язково святкували деякі ювілейні дати. 1911 р. усі епархіальні училища відзначали 200-річчя від дня народження М. В. Ломоносова. Так, 8 листопада 1911 р. в актовій залі Чернігівського епархіального училища відбувалося його вшанування. Училищний хор виконав низку п'єс, присвячених пам'яті великого вченого. Викладач словесності прочитав реферат «Про значення М. В. Ломоносова в історії російської освіти», а вихованки прочитали деякі вірші й уривки з творів М. В. Ломоносова [13, с. 25].

Одним із засобів естетичного та релігійного виховання епархіалок були заняття співом. Окрім хорового співу, дівчата виступали й меншими групами, і поодиночки. Вони могли співати і молебні, і панахиди тощо. В училищах вивчали як патріотичні гімни й канти, так і літературні і народні пісні [4, с. 40]. Крім занять співами, в епархіальних жіночих училищах широко впроваджували додаткові заняття музикою. Позакласні заняття співами і музикою, безумовно, сприяли культурному й естетичному розвитку епархіалок, але кількість задіяних у цих заняттях вихованок була незначною. Це можна пояснити об'єктивними чинниками: як природними (індивідуальні здібності учениць, тобто наявність музичного слуху й голосу), так і матеріальними (недостатня кількість музичних інструментів, а також фінансові можливості батьків вихованок).

Ще одним із прийомів виховання релігійних і патріотичних почуттів та естетичної свідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали екскурсії. Одна з перших екскурсій у Харківському епархіальному училищі відбулася 25 травня 1899 р. Вихованки шостого класу здійснили похід у Спасів Скит – місце аварії імператорського потяга. Мета поїздки полягала в тому, щоб помолитися

на місці явлення Чуда милості Божественного і подивитися на Спасів Скит, а також на інші історичні пам'ятки, які траплялися дорогою [11, с. 203]. Необхідно зазначити, що на початку ХХ ст. екскурсії стали досить поширеним видом виховної роботи з дітьми, а також пізнавальним інструментом не тільки в єпархіальних жіночих училищах, а й у жіночих гімназіях [15].

Важливе місце в виховному процесі посідала й дисципліна. Дослідник інститутів шляхетних дівчат О. Ф. Белоусов відзначав, що дисципліна – атрибут будь-якого навчального закладу, але в закритих навчальних закладах діти мали дотримуватися її вдень і вночі [5, с. 11]. Розпорядок дня вихованок єпархіального училища організували відповідно до рекомендацій Навчального комітету при Святому Синоді. У розкладі дня визначали години підйому, занять, відпочинку, вільного часу. Вихованки єпархіальних училищ постійно перебували під пильним контролем вихователюк. Застосовували суворі правила для відвідувань і відпусток вихованок.

Слід зазначити, що в жіночих навчальних закладах не застосовували тілесні покарання [7, с. 18]. Найпоширенішим способом покарання в єпархіальних жіночих училищах була догана від вихователюк, викладачів чи начальниці. Найсуворішою мірою покарання вважали догану від місцевого архієрея, який опікувався єпархіальним училищем. Як покарання також знижували оцінку з поведінки, яку виставляли кілька разів протягом року.

Таким чином, в єпархіальних жіночих училищах України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. застосовували різні виховні практики. Метою цих навчальних закладів було виховати в ученицях християнську мораль, любов до праці і художньо-естетичні смаки, сформувати фізично здорову й культурно розвинену особистість. Єпархіальні училища мали чимало схожих виховних практик з жіночими гімназіями та інститутами шляхетних дівчат, використовували як традиційні, так і нові прийоми виховання.

Література

1. Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России / Е. А. Андреева // Педагогика. – 1999. – № 3. – С. 85–91.
2. Ворожбіт-Горбатюк В. В. Зміст духовно-морального виховання учнів загальних шкіл України у середині ХІХ століття / В. В. Ворожбіт-Горбатюк, С. А. Білецька // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(3). – С. 93–98.
3. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1905–1907 гг. – СПб, 1910. – 596 с.
4. Грозный Д. А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. А. Грозный // Інтелігенція і влада. – 2005. – № 5. – С. 33–42.
5. Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. – М., 2008. – 576 с.
6. К вопросу о введении в епархиальных и духовного ведомства училищах преподавания домоводства и сельского хозяйства // Церковные ведомости. – №16. – 1912. – С. 673–677.
7. Кондратюк М. Виховні засоби та методи покарання у жіночих гімназіях Російської імперії кінця ХІХ ст. / М. Кондратюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2014. – № 4. – С. 17–19.
8. Котлова Т. Е. «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад) / Т. Е. Котлова. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012-09-06-09-16-00&catid=36:history&Itemid=111.
9. Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполнявшегося сорокалетия устава этих училищ) / А. Кузнецов // Церковные ведомости. – 1909. – №3 – С. 120–124; №4 – С. 178–183; №5 – С. 229–234; №6 – С. 283–286; №7 – С. 340–344; №8 – С. 379–382.
10. Отчет о Екатеринославском епархиальном женском училища за 1903–1904 учебный год по учебно-воспитательной части. – Екатеринослав, 1905. – 35 с.
11. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1898/99 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1900. – № 8. – С. 202–204.
12. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910/1911 учебный год. – Одесса, 1912. – С. 18.

13. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1911/12 учебный год в учебно-воспитательном отношении. – Чернигов, 1913. – С. 25.
14. Очерки русской культуры XIX века: в 6 т. – Т. 2. Власть и культура. – М., 2000. – 480 с.
15. Перцев В. В. Воспитательный процесс в дореволюционной провинциальной гимназии / В. В. Перцев. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://e-koncept.ru/2016/46001.htm>
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – СПб, 1843. – Т. 18. – №17116. – С. 528–532.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 – Спб, 1868. – Т. 43. – №46271. – С. 254–261.
18. Пономарева В. В. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М., 2008. – 320 с.
19. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования / Д. Семенов // Русская школа. – 1893. – № 11. – С. 29–48.
20. Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна / К. В. Шумський. – Харків, 2004. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/files/drr/409/23751.rtf>
21. Щеглов В. Двадцатипетелетие Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) / В. Щеглов // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 20. – С. 809–839.